

УДК 94 (4)1945 (п 39)

Іван ПЕНДЗЕЙ

**ПРОБЛЕМА СУСПІЛЬНОГО ВИБОРУ ТА НАЦІОНАЛЬНО-
ДЕМОКРАТИЧНОГО ВІДРОДЖЕННЯ УГОРЩИНИ
(ВЕРЕСЕНЬ – ГРУДЕНЬ 1944 рр.)**

У статті охарактеризовано дії радянської окупаційної влади, організацій комуністичної партії, демократичних елементів на зайнятих Червоною армією угорських землях, спрямовані на формування органів нової, згідно оцінок комуністичної історіографії “народно-демократичної влади”; висвітлено роль радянського фактора впливу, зростання політичної ролі комуністичної партії в суспільно-політичному житті країни, суспільному виборі.

Ключові слова: Червона армія, окупація, Угорська комуністична партія (УКП), диктатура пролетаріату, “народна демократія”, демократичне національне відродження, Угорський фронт національного визволення (УФНВ). Тимчасові Національні збори Угорщини, Тимчасовий Національний уряд Угорщини.

23 вересня 1944 р. Червона армія, переслідуючи фашистські війська, з боями вторглася в Угорське королівство, союзна Німеччині державу, що воювала на Східному фронті проти СРСР. У жовтні Червона армія зайняла Затися, південну частину міжріччя Дунаю і Тиси в тому числі 11 жовтня Сегед, 20 жовтня Дебрецен, у той час друге та третє за величиною міста Угорщини¹. Війська 2-го Українського фронту вийшли на Тису, Дунай, звільнили значну територію на сході країни. У результаті успішних бойових операцій в листопаді були зайняті військами 2-го Українського фронту міста Кечкемет, Сольнок, Мішкольц, Хатван та ін., а військами 3-го Українського фронту – м. Печ та ін.². На початку грудня 1944 р. війська 3-го Українського фронту під командуванням маршала Радянського Союзу Ф.І. Толбухіна вийшли в район озер Балатон і Веленце³, у грудні 1944 р. вони зайняли значну частину Трансданубії з містами Печ, Капошвар, Домбовар⁴. 20 грудня 1944 р. війська фронту розпочали великий наступ у районі озера західніше Будапешта і, прорвавши оборону гітлерівських і нілашистських військ між озерами Балатон – Веленце і Дунаєм, 26 грудня оволоділи містом Естергом⁵. До кінця 1944 р. війська 2-го і 3-го Українських фронтів звільнили чотири п’ятих усієї Угорщини⁶.

У той час, коли на частині Задунайщини і у столиці продовжувалися бої, у Затиссі і в південній частині міжріччя Дунаю і Тиси, звільнених Червоною армією, у неймовірно важких умовах, породжених війною народжувалась нова, демократична Угорщина. Відродження країни відбувалося при допомозі Червоної армії. Радянські війська надавали допомогу у відбудові підірваних і будівництві тимчасових мостів, необхідних як для безперерійного їх постачання, так і для того, щоб могла функціонувати транспортна система країни. Радянські військові коменданти разом з представниками робітничих організацій намічали заходи по відновленню зруйнованих підприємств і уведенню їх у дію. Справа в тім, що разом з фашистами утекла значна частина буржуазії, залишивши напризволяще свої підприємства. Водночас утікачі приховали цінності, гроші. Зайняті землі буржуазія покинула, побоюючись репресій. А ті, що залишились вичікували чи належатимуть їм далі підприємства, і чи отримуватимуть вони відповідний прибуток⁷.

У цій ситуації важливою була політична позиція тільки що утворених на підприємствах фабрично-заводських комітетів. У протоколах про їх вибори було зафіксовано, що “фабрично-заводські комітети, – не власники, а тільки керівники підприємств”⁸. Робітники розуміли, що питання про те, кому будуть належати підприємства, повинно вирішуватися не на місцях; що

* Див. нашу статтю: Пендзей І.В. Завершення бойових дій Червоної армії в Угорщині. Звільнення її від фашизму. Наслідки війни для країни // Вісник Прикарпатського університету. Історія. Вип. 26. Івано-Франківськ, 2017.

до налагодження виробництва, не залежно від права на власність, треба приступати, використовуючи власну ініціативу.

Але у перспективі, саме від того на користь яких груп населення вирішуватиметься питання права власності, залежав майбутній характер суспільно-економічної системи Угорщини. Вирішення питання суспільного вибору, чи буде на місці руїни поліцейсько-жандармської держави гортистів і нілашистів побудована нова, демократична Угорщина і якою буде демократія: робітничою у формі диктатури пролетаріату (як у СРСР); буржуазно-демократичною, “народною” (без капіталістів і поміщиків, але й без невід’ємної складової сталінської моделі – колгоспів), у якій земля належатиме тим, хто її обробляє – селянам, а права і свободи народу будуть гарантовані, залишалось відкритим. Його вирішення значною мірою визначалось тим, які класи і партії і якою мірою візьмуть участь у реформуванні політичної, соціально-економічної, культурної спадщини гортизму; їх спроможністю йти на компроміси, досягати консенсусу, відстоюючи свої суспільні ідеали, які в них були різними і навіть діаметрально-протилежними.

Багато що залежало і від їх зовнішньополітичної орієнтації – ставлення до СРСР і його суспільно-політичного ладу, західних демократій – насамперед Англії і США та їх соціально-економічних ідеалів, авторитету і впливу партій у масах, співвідношення сил в антигітлерівській коаліції, домінуючого впливу в країні її учасників. Оскільки Угорщина була звільнена від фашизму і зайнята Червоною армією, то радянський фактор у кінцевому підсумку став вирішальним у визначенні її майбутнього. Було б, напевне, по-іншому, якщо б, як і домагався М. Горті, в окупації брали участь американські й британські війська (серед бажаних умов перемир’я М. Горті пропонував: “Негайне припинення воєнних дій, участь англійців і американців в окупації Угорщини, безперешкодний відхід німецьких військ”⁹). Його пропозиції, однак відхилені Лондоном і Вашингтоном, а згодом і Москвою під час переговорів про укладення попередніх умов про перемир’я як неприйнятні, суперечили планам відкриття другого фронту в Нормандії, негласним цілям поділу Східної Європи на сфери впливу. Західні союзники СРСР по антигітлерівській коаліції воліли домовлятися з Сталіним і не жертвувати життям своїх солдат. Відповідно до так званої “процентної угоди”, укладеної Черчиллем і Сталіним під час його і А. Ідена візиту до Москви 9-18 жовтня 1944 р., Східна Європа фактично визнавалась сферою впливу СРСР. За Великою Британією визнавався частково контроль над Болгарією і цілком над визволеною Грецією¹⁰.

На зайнятих Червоною армією угорських територіях поступово відроджувалося політичне життя, реорганізовувалися партії, які представляли різні прошарки строкатої соціально-класової структури угорського суспільства – від поміщиків, промислової і фінансової буржуазії до кустарів, ремісників і сільської бідноти, місце і роль яких у суспільно-політичному розвитку нової Угорщини ще не були визначенні; політичні платформи партій приводились у відповідність до нових умов¹¹. Вийшли з підпілля і почали діяти легально опальні при М. Горті партії – відновлена на початку вересня 1944 р. комуністична партія, соціал-демократична партія, які позиціонували себе з “союзом трудящих класів”; найчисленніша і найвпливовіша в країні партія дрібних сільських господарів, заборонена урядом Д. Стояї після окупації 19 березня 1944 р. гітлерівською Німеччиною Угорщини; національно-селянська, громадянсько-демократична партії; відновлювались або заново створювались професійні спілки. Найшвидше поновила свою діяльність комуністична партія. Після 25 років гонінь і переслідувань вона раніше за інші, демократичні партії негайно, як тільки нога радянського солдата ступила на угорську землю, почала створювати партійні організації. Вони виникали у кожному звільненому місті й в багатьох селах, особливо великих. І тільки через деякий час (очевидно, у зв’язку з болісним процесом внутрішньої адаптації до нових умов, привнесених Червоною армією) виникали місцеві організації інших політичних партій: соціал-демократичної, національно-селянської, дрібних сільських господарів, а подекуди й громадянсько-демократичної партії. Цю характерну особливість початкового етапу демократизації на звільнених від фашистів угорських землях відмітила сегедська газета “*Délmagyarország*” (“Південна Угорщина”). Вона, аналізуючи пробудження нового життя у Мако, першому угорському місті, звільненому радянськими військами 26 вересня 1944 р., писала: “Найбільш активними учасниками його (нового життя в

місті. – *І.П.*) виявилися старі діячі робітничого класу і соціалістичного руху, а також організація комуністичної партії. Інші партії до останніх днів (28 листопада 1944 р. – *І.П.*) навіть не починали своєї діяльності...”¹².

Стартові можливості кожної із демократичних партій у боротьбі за нову Угорщину були далеко не рівноцінними, оскільки визначались не тільки їх ідейно-теоретичним багажем, ідеологічною спрямованістю, зовнішньополітичною орієнтацією, але й внеском у боротьбу проти гортизму і нілашизму. У найбільш виграшному становищі була комуністична партія, яка з самого початку вступу гортистської Угорщини в антирадянську війну (угорський уряд Ласло Бардоші оголосив війну Радянському Союзові 27 червня 1941 р., не допустивши його обговорення в парламенті), виступала проти її союзу з фашистським блоком у війні проти СРСР. ЦК партії на своїх засіданнях 28 червня і 1 вересня 1941 р. поряд з іншими невідкладними завданнями вважав головним вирішальним завданням у своїй роботі – припинення війни проти СРСР¹³. Комуністична партія дала усім патріотам ясну бойову програму: негайний розрив з гітлерівським блоком, повалення уряду, що веде злочинну війну, боротьба за незалежну, демократичну Угорщину¹⁴. У листівці комуністичної партії від 6 лютого 1942 р. разом з вимогами повалення уряду Бардоші, утворення національного уряду, негайне укладення миру, проведення земельної реформи, створення незалежної, вільної, демократичної Угорщини говорилось: “Ми повинні відмовитись від пакту трьох держав. Цей союз позбавляє Угорщину її незалежності. Знекровлює її і позбавляє національної честі. Ми повинні йти разом з радянсько-англо-американською коаліцією... Обєднаймо же сили нації у боротьбі проти зрадників і гнобителів країни”¹⁵. У гострому протистоянні з фашизмом компартія домоглася значних успіхів у згуртуванні опозиційних сил. У квітні 1943 р. у листівці “Шлях угорської свободи і миру” вона закликала до створення Національного фронту для боротьби за незалежність Угорщини. У травні 1944 р. ця ідея була реалізована у створенні Угорського фронту – політичного союзу партії миру (комуністичної партії), соціал-демократичної партії і партії дрібних сільських господарів. Союз трьох партій уособлював ідеї демократичної єдності, згуртування антифашистських сил, створення єдиного демократичного фронту антифашистської боротьби проти окупації 19 березня 1944 р. країни німецькими військами, боротьби за національну незалежність і демократичні перетворення в Угорщині. Основні положення програми Угорського фронту, викладені у прийнятому “Маніфесті демократичних партій угорської нації” (опублікована нелегальною газетою фронту “Мадяр фронт”) передбачали створення незалежної, вільної, демократичної Угорщини, проведення земельної реформи та інших демократичних перетворень¹⁶.

Соціал-демократична партія, політичний курс якої визначало її праве керівництво на чолі з Каройем Пейером, на відміну від комуністичної партії, пройшла складний і тривалий шлях еволюції від готовності підтримати гітлерівську боротьбу проти більшовизму у світовій війні до єдності дій з прогресивними елементами в антигітлерівській боротьбі за незалежність, демократичні перетворення, антифашистську національну єдність. Пейерівське керівництво легальної соціал-демократичної партії, яке плелось в охвісті ліберальної (буржуазної) опозиції режиму М. Горті, проводило “вичікувальний” політичний курс – сподівалось, що гортистський уряд у підходящий момент сам порве з гітлерівським блоком, і, як і регент, поклало великі надії на прихід англо-американських сил, бачило в Англії і США “зразки демократії”¹⁷. В умовах підпілля, коли партія зазнала тяжких утрат у наслідок терору гестапо, керівники нелегальної соціал-демократії все ще продовжували притримуватись тактики “вичікування”, не закликали до активної антифашистської боротьби. У циркулярі, виданому в липні 1944 р., говорилось: “Ми зараз проти будь яких ризикованих дій”¹⁸. Однак в умовах наближення Червоної армії до кордонів Угорщини лідери соціал-демократичної партії, як і партії дрібних сільських господарів, які раніше не виявляли бажання співпрацювати з комуністами, відгукнулись на заклик до співпраці й утворили з Партією миру (комуністична партія. – *І.П.*) у травні 1944 р. політичний союз – Угорський фронт. Через деякий час до складу Угорського фронту, завдяки настирливій вимозі компартії, прийняли легальну національно-селянську партію, яка з моменту заснування (1939 р.) тісно співпрацювала з нелегальною комуністичною партією, зокрема, надавала сторінки свого друкованого органу газети “Сабад со” для її пропаганди. Комуністична

партія домоглася згоди на її входження в Угорський фронт верхівки соціал-демократичної партії, оновленої в умовах підпілля, а також керівників партії дрібних сільських господарів, які вимушено, з огляду на ряд обставин, насамперед під тиском лівого крила своїх партій, підтримали пропозицію комуністів. Це був, без сумніву, успіх комуністичної партії, який зміцнював її вплив в Угорському фронті. У вересні 1944 р. чотири партії Угорського фронту утворили спільний військовий комітет і почали створювати місцеві комітети опору¹⁹. Розгорнулася робота по створенню у містах і селах національних комітетів, які стали центрами опору німецьким окупантам і угорським фашистам²⁰.

Політично компартія претендувала на керівну роль не тільки в організації збройної антифашистської боротьби, але й в демократичному національному відродженні країни. У зверненні до угорського народу, випущеному в кінці вересня 1944 р.²¹, компартія підтвердила раніше проголошені політичні завдання боротьби за національне визволення і демократичні перетворення. “Наша національно – визвольна війна, указувала вона, має дві сторони, нерозривно пов’язані між собою: боротьбу за незалежність Угорщини шляхом вигнання окупаційних військ імпералістичної держави і боротьбу за створення демократичної Угорщини шляхом повалення угорської реакції”²². У зверненні говорилось: борючись за національне визволення і демократичні перетворення, “ми не відмовлялись і ніколи не відмовимося від створення соціалістичного суспільства в Угорщині як кінцевої політичної цілі...”, завоювання соціалізму “через етап боротьби проти фашизму, через етап демократичних перетворень”²³. Отже., боротьбу за незалежність і демократичну Угорщину, компартія розглядала як проміжний етап на шляху досягнення кінцевої цілі – соціалізму. Але для цього, говорилось у зверненні, “угорський народ перш за все повинен стати вільним, щоб ніщо не заважало йому проявити свою волю у вирішенні питання про дальше суспільне і економічне влаштування”²⁴.

Звернення – документ великого політичного значення. Поставлені у ньому завдання організації збройного опору гітлерівським окупантам і їх доморощеним поплічникам – нілашистам, розширення Угорського фронту через входження інших антифашистських і антинімецьких сил – дрібної буржуазії та інтелігенції, духовенства католицької і протестантської церков, євреїв, усіх національностей, що населяли територію країни, правих буржуазних угруповань проанглійської орієнтації повинні були б полегшити створення нового уряду, “справді національного уряду Угорського фронту”, здатного порвати з гітлерівською Німеччиною і виступити на боці антифашистської коаліції²⁵.

Комуністи, неперевірені тактики в боротьбі за досягнення своїх класових цілей, прикриваючись необхідністю “авангардної ролі робітничого класу” всередині Угорського фронту, закликали соціал-демократичну партію “не зволікаючи, установити тісну бойову єдність дій і організаційну єдність робітників – соціал-демократів і комуністів”²⁶.

Оновлене керівництво соціал-демократичної партії, у якому взяли верх прихильники єдності дій з комуністами (ліве крило Дьордя Марошана), підписало 10 жовтня 1944 р., всупереч правій групі Пейера, угоду з комуністами про співпрацю²⁷, що стало корінним поворотом у політиці соціал-демократів, які, крім лівого крила, яке оформилось ще на початку 1940 р., а з весни 1941 р. підтримувало зв’язки з нелегальною компартією, займали антикомуністичні позиції. У серпні 1943 р. керівники соціал-демократичної партії і праві лідери партії дрібних сільських господарів уклали політичну угоду про співробітництво з метою переорієнтації Угорщини на США і Англію. Вони домовилися про боротьбу за владу без комуністів і проти них²⁸, що в області зовнішньої політики будуть орієнтуватися на англо-американський блок, а в області внутрішньої політики – підтримуватимуть буржуазно – демократичні порядки²⁹. Тоді антинімецькі сили сподівались, що М. Горті вдасться “вискочити з війни” у підходящий час, а в Угорщину вступлять англо-американські війська, що вони знайдуть у Англії і США опору для реалізації своїх суспільно-політичних цілей. І тільки в умовах окупації військами гітлерівської Німеччини Угорщини, тобто після 19 березня 1944 р., коли жертвами фашистського терору стало багато активістів – соціал-демократів і постраждали навіть окремі праві керівники партії, антикомуністичні настрої в соціал-демократії ослабли.

Наближення краху фашизму, перспектива розбудови нової, демократичної Угорщини, спонукали соціал-демократів до остаточного розриву з “тактикою вичікування”, що збанкрутувала, і, щоб посісти гідне місце в оновленій і відродженій країні, шукати шляхи співробітництва з силами антифашистського опору, насамперед з комуністами. Члени соціал-демократичної партії і її функціонери виявили готовність боротися за розгром фашистської диктатури, за демократичну Угорщину разом з ними.

1. Всемирная история : в 10 т. Т. 10. – М. : Изд-во социально-экономической литературы “Мысль”, 1965. – С. 412–413.
2. Пушкаш А. И. Венгрия в годы Второй мировой войны / А. И. Пушкаш. – М. : Наука. –1966. – С. 473.
3. Шарохин М. Н. Освобождение Венгрии от фашистского ига // М. Н. Шарохин, В. С. Петрухин // Новая и новейшая история (ННИ). – 1975.– № 1. – С. 31.
4. Пушкаш А. И. Венгрия в годы Второй мировой войны...– С. 479.
5. Шлемин И. Т. От Сегеда до Будапешта / И. Т. Шлемин // Освобождение Венгрии от фашизма. – М. : Наука, 1965. – С. 111.
6. Немеш Деже. Освобождение Венгрии / Деже Немеш ; пер. с венг. Л. Ф. Золоткова ; ред. Б. Я. Гейгер – М. : Изд-во иностранной литературы, 1957. – С. 133.
7. Там само... – С. 143.
8. Там само... – С. 147.
9. Horthy M. Emlékirataim / Miklós Horthy. – Buenos Aires, 1953. – 282. old.
10. Дюррозель Ж. Б. Історія дипломатії від 1919 р. до наших днів / Ж. Б. Дюррозель. – К., 1995. – С. 352; Мягков М. Ю. И. В. Сталин и У.Черчилль в годы войны. По материалам семинара в Лондоне / М. Ю. Мягков // ННИ. – 2002. – № 5. – С. 88–99; Робертс Дж. Сферы влияния и советская внешняя политика в 1939–1945 гг. : идеология, расчет и импровизация / Дж. Робертс // ННИ. – 2001. – № 5. – С. 75; Системная история международных отношений в двух томах / под ред. А. Д. Богатурова. Т. 1 : События 1918–1945 годов. – М., 2006. – С. 396.
11. Ságvári A. Népfront és koalíció Magyarországon, 1936 – 1948 / A. Ságvári. – Budapest, 1967, 97–104. old.
12. “Délmagyarország”, 29 листопада 1944 р.
13. Dokumentumok a Magyar párttörténet tanulmányozásához, 1–5. k. Bp., 1954. –1955. 5. k., 58–60. old.
14. Немеш Деже. Освобождение Венгрии...– С. 46.
15. Там само...– С.47–48.
16. История Венгрии : в 3 т. Т. 3. – М. : Наука, 1972. – С. 401.
17. Немеш Деже. Освобождение Венгрии...– С. 54
18. Réti László. A magyar szociáldemokrácia a második világháborúban. Lásd Társadalmi Szemle, 1950 október. 781. old.
19. Немеш Деже. Освобождение Венгрии... – С. 70
20. История Венгрии : в 3 т.... Т.3. – С. 404.
21. Felszabadulás 1944. Szeptember 26 – 1945 április 4. Dokumentumok. – Budapest, 1955. –17–22. old.
22. Felszabadulás 1944. Szeptember 26 –1945 április 4... – 18. old.
23. Немеш Деже. Освобождение Венгрии... – С. 71.
24. Там само.
25. Там само. – С. 97.
26. Там само. – С. 72.
27. “Felszabadulás”. Dokumentumok. – Budapest, 1955. – 31–33. old.
28. Немеш Деже. Освобождение Венгрии...– С. 58 ; История Венгрии : в 3 т. ...– Т. 3. – С. 389.
29. Тарасенко В. А. Венгрия во второй мировой войне / В. А. Тарасенко // Очерки по новейшей истории Венгрии. Научные труды, посвященные 25-летию освобождения Венгрии. – К. : Изд-во Киев. ун-та, 1972. – С. 20.

Продовження буде...

В статті охарактеризовані дії радянської окупаційної влади, комуністическої партії, демократических елементів на занятых Червоною армією венгерських землях, зосередочено увагу на формування органів нової, по оцінкам комуністическої історіографії “народно-демократическої влади”; освітчен радський фактор впливу, ріст політическої ролі комуністическої партії в обществено - політическої життя країни, її общественом виборі.

Ключевые слова: Красная армия, оккупация, Венгерская коммунистическая партия (ВКП), диктатура пролетариата, "народная демократия", демократическое национальное возрождение, Венгерский фронт национального освобождения (ВФНО), Временное Национальное собрание Венгрии, Временное Национальное правительство Венгрии.

The article describes actions of the Soviet occupation authorities, organizations of the Communist party, the democratic elements occupied by the red army of the Hungarian lands to the formation of new organs, according to estimates by the Communist historiography of the people's "democratic government"; the role of the Soviet factor, the growth of the political role of the Communist party in socio-political life of the country, public choice.

Keywords: Red army, the dismissal, the occupation, the Hungarian Communist party (CPSU), the dictatorship of the proletariat, people's democracy, the national democratic revival, the Hungarian national liberation front (WFNO). The provisional National Assembly of Hungary, the Provisional National government of Hungary.

УДК 94 (323.1)

Сергій АДАМОВИЧ

МІЖНАЦІОНАЛЬНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ НАПЕРЕДОДНІ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО РЕФЕРЕНДУМУ 1 ГРУДНЯ 1991 р.

У статті проаналізовано міжнаціональні відносини в Україні напередодні Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. Автор стверджує, що підтримка незалежності на референдумі значною мірою була зумовлена толерантним ставленням українців до представників інших національностей та виваженим підходом у національному питанні органів державної влади. Прийняття Декларації прав національностей 1 листопада 1991 р. забезпечило гарантії повноцінного розвитку національним меншинам і призвело до збільшення кількості симпатиків незалежності.

Ключові слова: національне відродження, національні меншини, незалежність, права національностей, соборність, референдум.

У кінці 80-х на початку 90-х рр. ХХ століття Україну охопили процеси українського державного відродження. Національне відродження і процес консолідації українського суспільства отримали висвітлення в дослідженнях О.Бойка, О.Гараня, Я.Грицака, Г.Касьянова, С.Кульчицького, В.Литвина, В.Марчука, В.Фісанова. Однак на сучасному етапі наукових досліджень недостатньо проаналізовано і вивчено міжнаціональну ситуацію в Україні напередодні Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р.

Відзначимо, що незважаючи на втрату політичних позицій керівництвом СРСР і Компартією України, частина населення Півдня і Сходу достатньо прохолодно зустріла ідею незалежності напередодні референдуму. Стримане ставлення до діяльності націонал-демократів було викликане страхами українізації і можливими утисками росіян у складі незалежної держави. Ці фобії були викликані пропагандистською діяльністю компартійно-державних еліт на Сході і Півдні України через їх побоювання втратити владні важелі.

У зв'язку з початком розпаду СРСР у 1991 р. партійні структури поширювали в суспільстві чутки, що розпад СРСР призведе до утисків національних меншин титульною нацією, дезінтеграційних процесів у рамках України, а до того ж значною мірою самі ініціювали сепаратистські рухи (політичне русинство, новоросійство, кримський сепаратизм, донецький економічний регіоналізм).

Всупереч цим заявам становище національних меншин у республіці зазнавало дискримінації, але за рахунок русифікації. Так, на початок 1991 р. в республіці діяло 87 національно-культурних товариств, в тому числі 22 єврейських, 8 російських, 8 польських, 6 болгарських, 5 вірменських, 4 грецьких, 3 німецьких, по 2 кримськотатарських, караїмських, молдавських і румунських¹.